

זרמים רעיוניים

'מן היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית

עמיר בר-אור

פתח דבר

מותו של פרופ' נתן רוטנשטרייך באוקטובר האחרון שימש הזדמנות לעיון מחודש בתרומתו לחיים האינטלקטואליים במדינת ישראל, ובמורשתו הפילוסופית-פובליציסטית. בנוסף, צוינה גם מעורבותו העמוקה באחד המשברים הפוליטיים החריפים ביותר שידעה מדינת ישראל בשנים הראשונות לקיומה, משבר שהשפיע על הדרך שעברה תנועת העבודה קודם לכינון 'המערך' בין מפא"י ואחדות-העבודה ערב הבחירות לכנסת השישית בשנת 1965, ועד חזרתה של מפלגת העבודה לשלטון בקיץ 1992. היתה זו דרך עקלתון שנמשכה כשלושים שנה, וראשיתה בהתפוצצות 'פרשת לבון'. פרשה פוליטית זו חשפה מערכת שלטונית שהחלה להתפרק, כמו-גם מסגרת מפלגתית-פוליטית שחסרה היתה הרמוניה בין שלוחותיה השונות. אלה היו התהליכים שהובילו בחלקם מאוחר יותר לסילוקה של מפלגת העבודה מהשלטון ב'מהפך' של שנת 1977.

'פרשת לבון' ידעה שלושה שלבים עיקריים במהלך התפתחותה: 'עסק הביש', שנחשף בשנת 1954; התפתחויות בוירה פוליטיות בעקבות הדחת לבון מתפקידו כמזכיר ההסתדרות (סוף 1960-ראשית 1961), והמשבר שגרם לפילוג מפא"י ולהקמת רפ"י ב'1965. 'פרשת לבון' היוותה פרשת דרכים בתהליך עיצוב דמותם ואופיים של החיים החברתיים-פוליטיים בישראל, בשמשה מנוף לשינויים במאפייניה של המערכת הפוליטית על רקע מציאות פוליטית משתנה. 'הפרשה' נסכה, אם כן, אור חדש על חלק מהשאלות המרכזיות שהזינו את הפולמוס על דמותה של המדינה, ותוצאותיה שימשו 'נקודות מוקד להערכויות פוליטיות מרחיקות לכת במערכת המדינית הישראלית'.¹

אחת ההתפתחויות היותר חשובות שחלה בעקבות 'הפרשה' היתה התעוררותה של דעת הקהל הבלתי-לוויה. דיון זה ינסה לבדוק את סיבתם ואת אופיים של גילויי הביקורת בקרב החוגים האינטלקטואליים, שהתעוררותם הראשונית היוותה את הרקע לצמיחתה של תנועת 'מן היסוד'. הדחת פנחס לבון מתפקיד מזכיר ההסתדרות היתה

1. ש"נ איזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג, עמ' 277.

האירוע שממנו ובעקבותיו התרחבה והסתעפה ביקורת ציבורית רחבה. הפולמוס בעניין האישי של לבון התפרש גם לשאלות חברתיות ומדיניות, שגררו את החוגים האינטלקטואליים לפעולה במישור הפוליטי, לאחר שבתקופת המעש בשנותיה הראשונות של המדינה הדירו רגליהם ממנו. היתה זו העשייה האינטנסיבית בתקופה זו שלא השאירה מקום לגילויי ביקורת, אך הם פרצו משנוצרה הסיטואציה המתאימה לכך.

במאמר זה ייבחנו התהליכים שגרמו להקמתה של 'מן היסוד' כקבוצה ייחודית בהוויה הפוליטית בישראל, יתוארו דפוסי פעולתה, הרקע להפיכתה לתנועה פוליטית והסיבות למעבר זה – אשר טמנו בחובן גם את זרעי התפרקותה.² כתנועה פוליטית התקיימה 'מן היסוד' תקופה קצרה. יחד עם זאת, לא היה בנסיון חייה הקצר ולא בלקחים שניתן היה להפיק ממנו בכדי למנוע התארגנות מאוחרת יותר של חוגים אינטלקטואליים שנקבצו לסייע למפלגת העבודה לאחר המהפך של מאי 1977. 'חוג 77', כמו גם 'מן היסוד', נעלמו מן המפה הפוליטית – בשל סיבות דומות בחלקן – כמעט מבלי להטביע רישומן עליה לטווח הארוך.³

התארגנות ראשונית – הקמת קבוצת 'מן היסוד'

ראשיתה של 'הפרשה' כתופעה פוליטית באיום הפרישה של בן-גוריון מהממשלה בעקבות החלטתה מ־25 בדצמבר 1960 לאמץ את המלצות 'ועדת השבעה'. היתה זו ועדת שרים מיוחדת שנתבקשה לקבוע האם לבון, במהלך כהונתו כשר הביטחון, נתן את ההוראה לביצוע 'עסק הביש' בשנת 1954. איום הפרישה של בן-גוריון בעקבות קבלת ההמלצה לנקות את לבון מאחריות עמד במוקד הסערה הפוליטית. השאלה 'לבון או בן-גוריון' ומסע ההתעוררות שהנהיג אלמוגי, בנוסח 'אל תיתנו לו [לבן-גוריון] ללכת' – עוררו תגובה ציבורית חריפה שיצאה חוצץ נגד המגמה להכריע ב'פרשה' בצל איום הפרישה שלו.⁴ אחד מגילוייה של תגובה זו היה גילוי דעת ראשון שפורסם בעיתונות היומית ב־30 בדצמבר 1960, בחתימת כחמישים פרופסורים ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה. בכרוז זה לא ננקטה כל עמדה במחלוקת.⁵

2. המאמר מבוסס על פרסומי התנועה, על מאמרים ודיווחים שהתפרסמו בבטאונה, על ספרים ומאמרים על 'פרשת לבון', על מאמרים וראיונות של אישי התנועה בעיתונות וברדיו, על ראיון אישי עם פרופ' רוטנשטרייך ז"ל ועל ארכיון גורדוניה-מכבי-הצעיר, ארכיונו האישי של פנחס לבון ז"ל וארכיונו האישי של " ביטמן המופקדים בארכיון התק"ם-איחוד בחולדה.

3. B. Knei-Paz, 'Academics in Politics: An Israeli Experience', *The Jerusalem Quarterly*, 16 (Summer 1980)

4. א' חסין וד' הורוביץ, הפרשה, תל-אביב 1961, עמ' 163.

5. להלן פסקה מתוך הכרוז:

'החברה הישראלית עובר עליה משבר של אמון, חלקים גדולים של דעת הקהל נוטים להאמין שפעולתם התקינה של המוסדות המוסמכים והנתונים לביקורת הציבור משתבשת והולכת. אזרחים רבים נחרדים להתלקחות הפולמוס והסכסכנות ורואים בהתגודדות בין

הכרוז השני, שפורסם ב־11 בינואר 1961, אפיין ארבע התפתחויות שנגזרו מ'הפרשה'. לכתובתו חברו כבר כמאה וחמישים איש, ביניהם פרופסורים, דיקני הפקולטות למדעי החברה והרוח, ראשי מחלקות ומרצים מן האוניברסיטה העברית, מספר לא מבוטל של פרופסורים ומרצים גם מן הפקולטות למדעי הטבע ולרפואה, סופרים, משוררים, עיתונאים, בעלי מקצועות חופשיים ואנשי ההתיישבות העובדת.⁶

מעורבותם של אנשי הרוח התבטאה במאמרים ומכתבים שהם פרסמו למכביר בעיתונות. קריאתם של ראשוני המבקרים למחאה פומבית לא נפלה על אוזניים אטומות והיוותה את ראשית ה'התפתחות של דעת קהל שבמובן ידוע לא היה לה תקדים בחיי הציבור בישראל'.⁷ התפתחות זו באה לידי ביטוי גם במישורים הבאים:
א. התארגנות של קבוצות סטודנטים שהקימו את 'הוועד להגנת הדמוקרטיה'.
ב. התפקיד הפעיל שנטלה על עצמה העיתונות והגברת המעורבות של העיתוננים הבלתי־תלויים.⁸

המנהיגים לא מחלוקת לשם שמים ומלחמה על עקרונות, אלא מאבק על עמדת כוח'.
'גילוי־דעת אנשי הרוח', הארץ, 30.12.60.
6. להלן נוסח גילוי הדעת השני:

זה למעלה משבועיים אנו עדים לכמה תופעות המעמידות את ערכי הדמוקרטיה בארץ במבחן חמור:

א. בעניין 'הפרשה' נפלה הכרעה ע"י ועדת שבעה־שרים, שהחליטה פה אחד החלטה שאושרה על ידי הממשלה כולה ללא התנגדות. ראש הממשלה סירב לשאת באחריות הקולקטיבית, זו זכותו. אולם מקורביו תובעים מחברי הממשלה לבטל דעתם מפני דעתו ולהפוך החלטתם על פיה.

ב. יהיו הצדדים האידיאולוגיים והפוליטיים המתוויים למאבק הנוכחי אשר יהיו, ותהיה התנהגות המעורבים בו אשר תהיה – עובדה היא שפנחס לבון נלחם לטיהור שמו וזכה בו. כמו־כן נקבע שנעשו זיופים כדי לפגוע בו. כעת תובעים מקורביו ראש הממשלה להדיח את פ. לבון מתפקידו הציבוריים. אם תתמלא דרישה זו יראו וידעו הכל כי הנלחם לצידקתו ולזכויותיו עלול להיענש גם לאחר שהשיגן, דבר שירתיע אנשים מהיאבק על אמיתם.

ג. מקורביו ראש הממשלה מנמקים את עמדתם בכך שקיום המדינה תלוי בעמידתו של אדם מסויים בראשה. השקפה התולה את גורל המדינה ביחיד כלשהו נוגדת את עצם עקרונות הדמוקרטיה ועלולה להביא, במוקדם או במאוחר, לעליית מנהיג בלעדי במדינה. אין דבר זה בא לגרוע במאומה מזכויותיו והישגיו של ד. בן־גוריון בהקמת המדינה ובהנהגתה.

ד. מערכה זו מסוכנת לא רק בטענותיה כי אם גם בשיטותיה. היא מלווה כיום הפעלת מנגנוני לחץ ויצירת אווירה רגשנית־היסטרית, תוך הטלת דופי במוסדות הנבחרים של המדינה.

מקור: 'אנשי רוח מתכנסים הערב בירושלים לדון בתופעות שנתגלעו סביב "הפרשה"', למרחב, 11.1.61.

7. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 276.
8. ח' קריסטל, 'עמדות פוליטיות של העיתונות היומית בפרשת לבון', מדינה וממשל, 6 (1974).

'מן היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית

ג. התייצבות התנועה הקיבוצית, ובעיקר אנשי הדור הצעיר של איחוד-הקבוצות-והקיבוצים, נגד 'צעירי מפא"י'.

מול מתקפה מאורגנת זו ניסתה מזכירות מפא"י לארגן קבוצה נגדית של אנשי רוח שתמכו בעמדת בן-גוריון. בודדים בלבד נענו לפנייתה. עוד לפני כן ניסה מזכיר מפא"י דאז, יוסף אלמוגי, לעורר זעם אנטי-אינטלקטואלי נוסח ההסתה שליוותה את הופעת המקארתזום בארצות-הברית.⁹

מפא"י ניסתה 'לפרוש' מן 'הפרשה' לקראת הבחירות לכנסת החמישית בשנת 1961. מגמה זו לא מנעה מן הגרעין המרכזי, שעמד מאחורי התעוררות אנשי הרוח, להתארגן כ'קבוצת חברים לפעילות רעיונית', בתגובה לביקורת שנמתחה על דרך הטיפול של המפלגה ב'הפרשה' ובספיחיה. בהמשך הרחיבה הקבוצה את מסגרת דיוניה לכלל בעיות החברה הישראלית, תנועת הפועלים והמדינה.¹⁰

בדיונים פנימיים אלה של אנשי הרוח נטלו חלק אישים אשר היו שותפים בשלב מאוחר יותר לעשייה של הקבוצה. בדיונים הונחה התשתית הרעיונית שהנחתה את הקבוצה בהמשך דרכה. ברור היה למשתתפים שזכות הקיום של הקבוצה לא היתה קשורה רק לספיחי 'הפרשה', אלא גם בקשר לדמות החברה הישראלית ודמות המנהיגות ... וצורת ההכרעות הנופלות בחיינו הפוליטיים.¹¹

לדעת הורוביץ, משבר המנהיגות שנחשף בעקבות 'הפרשה' אפיין את הדרך שבה הונהגו המפלגה והמדינה כאחת. משבר זה חשף אפוא את התופעות הבאות:

א. דחיקת רגליה של המנהיגות הנבחרת מתחום החוץ והביטחון, שהפך לתחום הכרעה בלבדי של בן-גוריון.

ב. פיתוח שיטת פעולה ביצועית חסויה ומנועה מביקורת, שנסתה להעתיק דפוסי התנהגות אלה גם לתחומים חברתיים, ומכאן סכנתם לחיים הדמוקרטיים בישראל.

ג. ריכוז סמכויות בידי מוסדות ביצוע.

המסקנה שנבעה מניתוח זה היתה הצורך בכינונה של מנהיגות מפלגתית מאוזנת; מכאן שהיה על החוג לנהל מאבק לתיקון חוסר האיזון.

ישראל קולת, שבעיניו חדל בן-גוריון לשמש סמכות עליונה ומוסכמת שנועדה לייצג את האינטרס העליון של האומה, הצביע על הצורך לפעול למען עלייתה של הנהגה חדשה במפלגה, הנהגה שתימנע מלראות ב'בן-גוריון בלבד את ההתגלמות הבלעדית של האחריות'. זאת, לדעת עמוס עוז, בשל היווצרות 'הקרע האידיאולוגי והמנטלי בין המנהיג למפלגה'. מכאן שהיה אפוא מקום לייסוד 'אלטרנטיבה רוחנית ומפרה', שתימנע מלהיות מעשית יתר על המידה ומלהפוך לקבוצת לחץ, כיוון שעיקר ייעודה היה ביצירת דפוסי לעתיד לבוא. לכן על הקבוצה להמשיך וללבן את

9. א' חסין וד' הורוביץ, הפרשה, עמ' 176.

10. נ' רוטנשטרייך ואחרים, מן היסוד: קובץ, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 5.

11. ד' הורוביץ, 'דברים בחוג יידי קבוצת "מן היסוד"', 2.7.61. ארכיון גורדוניה-מכבי-הצעיר ע"ש פנחס לבון בחולדה. מיכל 45, חטיבה 16, תיק 2 [להלן: 16/45/2].

הבעיות שעליהן הצביעה - במקביל להרחבת שורותיה ולייצירת מגע עם שכבות מגוונות, כדי להפוך את המצב של תחושת אי נחת, לדחף של חשבון נפש אצל המוני אנשים.¹²

אנשי הרוח הבולטים שהצטרפו לקבוצה נתנו פומבי לסיבות שבגללן הצטרפו לתנועה פוליטית. הידרשותו של פרופ' נתן רוטנשטרייך לפעילות מקורה היה בהכרה ששאלת הסמכות המוסרית של המנהיגות נעשתה לבעיה פוליטית חריפה. לדעתו, מנהיגות האומה, ובעיקר העומד בראשה, לא היוו במהלך 'הפרשה' סמכות מוסרית. רוטנשטרייך מנה שתי סיבות לכך: 'ראשית כל - לא האזינו לתביעת אדם שטען כי נעשה לו עוול ("ההדחה"). שנית, כאשר מוסדות ממלכתיים פסקו מה שפסקו - זה שימש רק עילה להתלקחות חדשה, שבעקבותיה גורה המפלגה את גזר דינה נגד האדם ... בן-גוריון כבעל הסמכות המוסרית הרי נצטווה לרסן את הפעלת סמכותו ... ומאחר שלא ריסן, הפכה סמכותו לכוח, וחדלה להיות סמכות מוסרית, ואילו המפלגה רוקנה מאחד מערכיה היסודיים: ליחיד בקרבה אבדה היכולת לשפוט באופן עצמאי.'¹³

שתי סיבות מנה יעקב כ"ץ, בהסבירו את הידרשותם של אנשי הרוח לפעילות פוליטית: האחת - חובתם של אנשי הרוח להזהיר את הציבור מפני סכנות המאיימות על החופש במדינה, והאחרת - הצורך להתריע על עוול מוסרי שעלול היה 'להכתים את שם החברה כולה ולהשפיל ביחוד את אלה שבידם היה למחות ולא מיחו.'¹⁴

פרופ' טלמון, הגם שלא נמנה עם החבורה שהשתייכה ל'קבוצת החברים לבירור רעיוני', העמיד במבחן את אישיותו של המנהיג, את אופיו, את מידותיו המוסריות ואת חוש האחריות שלו, שבנסיבות כאלה אמורים להיות הגורם החשוב ביותר. בהעדרם, כפי שהראו הנסיבות, התחליף היחידי היה 'ערנותם של אנשי הרוח, אשר עצמאותם ומעמדם המוכר בעם שחונך במשך דורות לכבד את העוסקים בתורה מבוססים לא על כוחם הפיזי אלא על האוטוריטה הרוחנית שלהם המאפשרים להם למלא תפקיד של עומדים בשער ומתריעים.'¹⁵

חברי הקבוצה בחרו להביע לראשונה בפומבי את דעותיהם כקבוצה בקובץ מאמרים ומסות פרי-עטם, ששיקפו את הלכי הרוח שגרמו להתארגנותם. קובץ זה היווה ניסיון לבחינת 'עמדות, הנחות והערכות בתחום החברתי והפוליטי ... תוך הכרה בצורך למזג גישה ערכית עם התיחסות ריאליסטית למציאות החברתית והפוליטית.'¹⁶ הדרך להתמודדות היתה, אם כן, הגשת חומר למחשבה, במטרה לעורר ויכוח ציבורי. יחד עם זאת היה ברור שוויכוח ציבורי לשמו, אם יהיה תופעה בת-חלוף, לא ישיג את המטרה הרצויה. התעורר אפוא צורך לייסד כלי ביטוי שיופיע

12. דברי קולת ועמוס עזר, שם, שם.

13. 'בן-פורת, 'אנשי רוח בישראל - פרופ' רוטנשטרייך: ב.ג. עבר מסמכות מוסרית לסמכות של כוח', ידיעות אחרונות, 23.2.62.

14. 'כץ, 'יציאת חוקרים מגדרם, על שום מה?', הארץ, 23.1.62.

15. 'טלמון, 'הפרשה - פרשת דרכים', הארץ, 17.12.61.

16. 'רוטנשטרייך ואחרים, מן היסוד (לעיל, הערה 10), עמ' 5.

לעתים מזומנות. הגשמת רעיון זה התאפשרה עם הוצאתו לאור של הדו-שבועון מן היסוד, שהיה לעובדה קיימת מאז 24 במאי 1962.

חוגים במפא"י פירשו את הוצאת העיתון כ'אמצעי ליצירת סיעה מאורגנת' בתוך המפלגה – מצב בלתי-נסבל מבחינת המפלגה. יום לפני צאת הגיליון הראשון נעשה ניסיון מטעם המפלגה להניא את לבון מלהוציאו לאור. בשיחה עם שליח רשמי מטעם המפלגה הבהיר לבון את הסיבות להוצאת הביטאון. הוא הדגיש שאין בכוונת הקבוצה לייסד סיעה, כיוון שדעתה לא נתונה להקמת סניפים ותאים מפלגתיים, אין בכוונתם להשתתף במאבקי כוח פנים-מפלגתיים ולשאוף למשרות ממשלתיות כלשהן. 'מעניין אותם ללבן דעותיהם בלי צנזורה ... הרצון של הקבוצה להיות נושא התחדשות במפלגה'.¹⁷

ברוח דברים אלה נוסחו המטרות הבאות, שלשמן יועד העיתון:

א. לעורר את הקהל לטפח ולהעמיק את הדיון והוויכוח הציבוריים בקרב הציבוריות הישראלית. העיתון נועד לשמש במה פתוחה ואכסניה לוויכוח חופשי, לחילופי דעות והערכות, ולליבון דעות. זאת בעצם היותו פתוח להשתתפותם של אנשים מזרמים שונים המייצגים עמדות שונות.

ב. לשמש כמנגנון מייצב להתפתחויות הדינמיות – ובה בעת לאפשר בחינה מתמדת של מציאות משתנה. 'בחינה כזאת ולא רק באופן "שוטף", אלא מן היסוד, [היה] הענין המרכזי שלשמו קם עתון זה, ... [אשר אמור היה להוות] אתגר לחברה הישראלית בכלל ולתנועת העבודה בפרט'. כלומר, העיתון נועד לשמש, לדעת הקבוצה, אמצעי לסתימת פער הקיים בחברה הישראלית בין עצמתם של תהליכים חברתיים ופוליטיים לבין המחשבה הציבורית והפעולה האזרחית והתנועתית שצריכה להתלוות אליהם. הקבוצה שאפה לכוון תהליכים אלה באמצעות העיתון, תוך ניסיון לחרוג ממוסכמות ארגוניות קיימות ולא להניח למאבקים ולבעיות לדעוך ולהיטשטש.¹⁸

ג. להיות במה לביקורת גלויה, חופשית ועצמאית, לשלול את הקונפורמיות שפשתה במפא"י ולהצביע על נקודות תורפה בהתפתחויות חברתיות ומדיניות. ביקורת זו, לדעתו של לבון, 'יכולה [היתה] גם להחזיר לתנועת הפועלים את הכח הרוחני והמוסרי, לבדוק יום יום ושעה שעה את הפראקסיס שלה בהשוואה עם כוונות היסוד'.¹⁹

מטלות אלה שנטלה על עצמה הקבוצה לא היוו חידוש בחייה של תנועת הפועלים הישראלית. החידוש או השינוי באו לידי ביטוי בעצם התקבצותם של 'בעלי הבשורה' לכדי קבוצה שלא נרתעה מלשאת קולה וביקורתה ברמה. בנוסף לפרסום הדו-שבועון ניהלה הקבוצה דיון ציבורי וענייני בשאלות אקטואליות, במטרה לגבש רעיונות, סימוני דרך לתנועת הפועלים וחידושי הלכה שאמורים היו להפוך לנכסי צאן ברזל

17. פגישת פנחס לבון עם ארגוב, 23.5.62, ארכיון לבון בחולדה 17/234/7.

18. פ' לבון, 'משמעותה של ביקורת', מן היסוד, 1 (מאי 1962).

19. שם, שם.

של הציונות הסוציאליסטית. גישה זו עמדה גם בבסיס בחירת הנושאים שהועלו לדון בכנסים המיוחדים שיזמה הקבוצה.

הכנס הראשון, הסימפוזיון 'על קפיטליזם וסוציאליזם', שהתקיים באפריל 1962 בקבוצת מעלה־החמישה, התמקד במאפייניה של החברה האנושית והישראלית ובמיוחד בסוגיה של קפיטליזם וסוציאליזם בישראל.²⁰ 'כנס חולדה', במאי 1964, היה הכנס השני שקיימה הקבוצה. הוא זכה לפרסום בשל 'מכתב חולדה' ששלח לקבוצה ראש הממשלה לוי אשכול.²¹ למרות תשומת הלב הציבורית שהוענקה למכתב זה, התנהל הדיון במסלול שנקבע לו מראש – 'ההתפתחויות בחברה הישראלית ודרכה של הקבוצה'.

'כנס בית ליסין', שהתקיים ב־5 בנובמבר 1964, עוגן כבר במציאות שונה לחלוטין בדברי ימיה של הקבוצה.²² שוב לא היתה זו קבוצה אלא תנועת 'מן היסוד' – תנועה פוליטית בלתי־מפלגתית שהחליטה, במקביל להתארגנותה כגוף פוליטי, להמשיך ולקיים כנסים רעיוניים באופן מסודר. הכנס הראשון בסדרת כנסים זו נועד לעסוק בדמותה של הסתדרות העובדים הכללית בארץ־ישראל.

מקבוצה רעיונית לתנועה פוליטית

ההחלטה על הקמת תנועת 'מן היסוד', שמשמעותה היתה פרישה ממפא"י והתארגנות כגוף עצמאי, היתה מורכבת, וניתן להסבירה על רקע הסיטואציה שנכתה על הקבוצה שהדגישה את חשיבות הצורך לקדם את איחודה של תנועת הפועלים. זאת, כיוון שאיחוד תנועת הפועלים עם 'סיעות' והתרת התארגנות סיעתית במפלגה

20. נתן רוטנשטרייך ואחרים, קפיטליזם וסוציאליזם: מן היסוד (קובץ ב'), תל־אביב תשכ"ג.

21. מכתב זה, שנועד לפייס ולהחזיר את אנשי הקבוצה לחיקה של מפא"י, הפך להיות מקור לסכסוך ולעימות חסר פשרות שנוצר בין בן־גוריון לאשכול. לדעת אנשי הקבוצה היווה מכתב זה ביטוי לעובדה שקולם של אנשי הרוח בישראל לא היה קול קורא במדבר. אנשי הקבוצה ניהלו את מערכתם בעקשנות והמכתב, במידה רבה של משאלת לב, היה אולי הישגם הראשון. בפועל, ימים ספורים לאחר מכן נסוג אשכול מהתחייבויות שנתן, בשל לחצים שהפעיל עליו בן־גוריון.

22. היה זה כנס מיוחד שזומן לצורך הקמת התנועה. נפלו בו החלטות ראשוניות בדבר דרכה של התנועה ונבחרו מוסדותיה הקבועים. לראשונה הוקמה מערכת מוסדית לפעולה סדירה במישור הרעיוני ובמישור הפעולה הארגונית גם יחד. מערכת מוסדית זו נועדה להחליף את ההתארגנות הבלתי־סדירה, שציר פעולתה המרכזי היה הוצאתו לאור של בטאון התנועה. מוסדות התנועה היו:

א. מועצה קבועה שבה 31 חברים, שאמורה היתה לקבוע 'עניינים של מדיניות ופעולה כללית'.

ב. חבר פעילים שבו 51 חברים, שאמור היה 'לשאת בעול העיקרי של הפעולה הארגונית'.

פרוטוקול הכנס, ארכיון לבון בחולדה 17/227/2.

'מן היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית

מאוחדת עשוי היה לסייע 'ביציאה ממצב הקפאון הרעיוני והפוליטי שאליו נקלעו ציבור הפועלים ומפא"י בתוכו'.²³ מטרה זו, שנוסחה לפני קיומו של הכנס, ניתן היה להשיג, לדעת חברי הקבוצה, בהנחה שימולאו התנאים הבאים:

- א. תחודש התסיסה הרעיונית-מחשבתית בתוך המפלגה.
- ב. תאפשר עלייתם של כוחות חדשים שעד כה לא מצאו את ביטויים במפא"י.
- ג. ישונה מסלול העלייה לעמדות ההנהגה, כאשר בחינת ההתאמה להן לא לפי קריטריונים הישגיים אלא לפי קריטריונים של התאמה לפעילות פוליטית, רעיונית והסברתית בתוך המסגרת המפלגתית.
- ד. יתאפשר מאבק פנים-מפלגתי רעיוני במהותו, שעד כה לא יכול היה להתקיים בשל המבנה הארגוני של המפלגה, שלא אפשר לחברים מן השורה להשפיע על הכרעות מנהיגיה.

התנאי האחרון נוסח ברוח הדרישה הראשונה מבין שש הדרישות שדרשה הקבוצה במכתב ששיגרה למוכירות מפא"י. עצם ההחלטה לשלוח את המכתב, הגם שלא היה בו חידוש בהשוואה לדברים שנאמרו בשלוש וחצי השנים מאז קמה הקבוצה, מקורה במספר התפתחויות שחלו בסמוך למועד כתיבת המכתב. אחת ההתפתחויות היותר חמורות, לדעת הקבוצה, היתה מערכת הבחירות לוועידת מפא"י, שהתאפיינה בהתמודדות על תפיסת עמדות שלטוניות כך שהודגש העדרה של התמודדות רעיונית כלשהי. למערכת בחירות זו לא קדמו שום בירורים רעיוניים בבעיות היסוד של המפלגה ושל תנועת הפועלים, של העם היהודי, המדינה והחברה הישראלית.²⁴

הסיטואציה המפלגתית-פוליטית ערב כינונו של 'המערך', שעוד לא היה ברור אם הוא אכן יקום, השפיעה על החשיבה בדבר כיוון פעולתה של הקבוצה. לו קם 'המערך' כמסגרת פדרטיבית של תנועת העבודה, שאמורה היתה לאפשר הכרה אידיאית בזרמים רעיוניים שונים המיוצגים בה, הוא היה מאפשר לקבוצה להשתלב בתוכו – כך לפחות חשבו אנשיה; אך המציאות היתה שונה לחלוטין. משהתעוררה תחושה כי גורל הקמת 'המערך' הותנה בבעיות שהיו כרוכות בהשתלבות הקבוצה בתוכו, נמנעה הקבוצה מאזכורן ואף לא הציגה בפני אף אחת משתי השותפות דרישות ביחס למעמדה ולאופן שילובה.

יחד עם זאת, כשהסתבר שהצטרפותה העתידה של אחדות-העבודה ל'מערך' עם מפא"י מותנית בהשאת קבוצת 'מן היסוד' מחוצה לו, מצאה עצמה הקבוצה בפתחו של שלב מכריע בדרכה. היא ראתה בהחלטה זו צעד שרירותי שביטא הן 'הרחבה' של 'הדחת לבון' על גילוייה השליליים, והן 'את הדבר היסודי המערער והמערער ב"פרשה" – עשיית החברה כולה לאסקופה של מלחמת השלטון'.²⁵ היה בהחלטה זו,

23. יומן המערכת: 'היתר סיעות מגביר סיכוי', מן היסוד, 24 (אפריל 1963).

24. 'מכתב למוכירת מפלגת פועלי א"י', מן היסוד, 59 (אוקטובר 1964). המכתב נשלח כבר ב-30.9.64 וכלל ניסוח של עמדת התנועה לגבי המצב הפנימי במפלגה ולגבי עניינים שעמדו על הפרק במפא"י.

25. ארכיון לבון בחולדה 17/227/6.

לדעת הקבוצה, צעד נוסף בהידרדרותה הרעיונית של מפא"י, שעל חומרתה התריעה מזה זמן רב. 'חדלו החיים הרעיוניים; התגבר ללא מצרים המנגנון שדחק את האידיאה; עלה שלטונו של "הבוסיזם"; התחזק התכתיב של היחיד, שלו מותר הכל – ולמענו מותר הכל; נתגמדה קומתם הרוחנית של דפרי המפלגה, שהפכו כלי שרת בידי גושים אינטרסנטיים מובהקים; החמירה הפסילה האישית של חברים מושרשים בתנועה ושוכויותיהם רבות – רק ב"עוון" היותם מחוסרי "גושים", הופיעו גורמים שאיכותם מפוקפקת, ששיעבדו לעצמם את כל קנייני התנועה'.²⁶

'הנפת הגרון' על הקבוצה לא הביאה לחיסולה. פירושה של החלטה זו היה פגיעה במושגים האלמנטריים ביותר של דמוקרטיה מפלגתית וחיים ציבוריים חופשיים – ועובדה זו בלבד היה בה כדי להצביע פעם נוספת על אופיה המעוות של המפלגה. הקבוצה נכונה אפוא להסיק את המסקנות הנדרשות ולפרוש ממפא"י, ולצעוד צעד נוסף לגיבוש כוחה הציבורי והאידיאי – הקמת תנועת 'מן היסוד': תנועה 'עצמאית, מעבר למסגרות הקיימות בתנועת הפועלים ותראה כמטרתה היערכות והתלכדות מחודשת של מפלגות הפועלים בארץ'.²⁷

הקמת התנועה ביכנס בית ליסין לא נועדה להפכה למפלגה נוספת במפת המפלגות הישראלית. היתה זו תנועה על כל המשתמע ממנה הגם שדומה היה כי חלק מפעילותה תצטרך להיות במתכונת של מפלגה, בשל האפשרות שתידרש להתמודדויות פוליטיות. כתנועה היא היתה אמורה לנסות ליצור רקע אחר להתמודדות. אמנם היה זה תפקיד קשה יותר מאשר יצירת מפלגה, אך נדמה ... שהוא תפקיד חשוב יותר.²⁸ לדעת לבון, למרות שהתנועה היתה אמורה להתרכז בעיקר בפעולה חינוכית-רוחנית, הרי לא ניתן היה להתנזר מפעילות פוליטית.

ימים ספורים לאחר קבלת ההחלטה על הקמת התנועה התכנסה לראשונה מזכירותה, שמנתה עשרה חברים, ועסקה בשאלות ארגוניות, בהתוויית יעדי הפעולה הרעיונית ובגיבוש המדיניות כלפי המפלגות האמורות להרכיב את 'המערך'. נושאים אלה עמדו על סדר היום התנועתי מכאן ואילך. בתחום הארגוני אושרה תכנית מפורטת לחלוקת המדינה לתחומי פעילות, סוכמו נוהלי העבודה במזכירות והוחלט על קיום כנסים ואסיפות.²⁹ מוקד הפעילות התנועתית המתוכנן היה הכנס הרעיוני שיועד לינואר 1965, ובו היתה התנועה אמורה לאשר את העקרונות הארגוניים שנקבעו.

חילוקי דעות ראשוניים ביחס לדרכה של התנועה נתגלעו כבר במועצתה השנייה, שהתכנסה ב-29 בנובמבר 1964. במהלך הדיונים סוכמה עמדה ביחס להצעתה בדבר

26. יומן המערכת, 'עם הכנס', מן היסוד, 61 (נובמבר 1964).

27. פסקה זו חתמה את גילוי הדעת שפורסם בעקבות 'כנס בית ליסין', מן היסוד, 62-63 (נובמבר 1963).

28. ש' אבינרי, 'שני חשבונות', מן היסוד, שם, שם.

29. פרוטוקול הישיבה הראשונה של מועצת התנועה, 17.11.64, ארכיון לבון בחולדה 17/227/7; החלטות המזכירות הארגונית, 23.11.64, שם שם; מכתב נתן נטר ללבון, 18.11.64, שם, 17/229/15.

המבנה הפדרטיבי של תנועת הפועלים וגובשו הצעות ראשוניות לשינוי מבנה ההסתדרות. בעוד שבשני עניינים אלה נקבעו קווי פעולה מוסכמים, שכללו הכנת מסמכים או פרסום מאמרים בהתאם, המשיכה 'הפרשה' להעיב על פעילותה של התנועה. מול לבון, שדרש כי 'מן היסוד' כתנועה לא תעסוק יותר ב'פרשה', טען רוטנשטריך כי היא זה אסון לא להזדהות עמה. חוסר יכולתה של התנועה לגבש הסכמה ביחס לדרכה הפוליטית עמד לה אפוא לרועץ כבר מראשית דרכה.

יתר על כן, על רקע קשייה של התנועה להתארגן כגוף פוליטי היא נטתה, במהלך שנת 1965, למקד את מירב מאמציה בעשייה בתחום הבין-מפלגתי. גם העיסוק האינטנסיבי בתחום זה גרר אותה למסכת בלתי-פוסקת של התלבטויות והיסוסים על רקע ההתמודדויות הצפויות – בחירות להסתדרות ולכנסת. ההתלבטות היתה בין הליכה נפרדת כגוף עצמאי במסגרת 'המערך' העתיד לקום לבין הליכה משותפת עם מפ"ם או עם אחדות-העבודה, או שמא להימנע בכלל מהשתתפות בבחירות. התלבטות זו אופיינה בסדרת ההחלטות שהתקבלו בשלבים שונים, ששיקפו את הדינמיקה שאליה נגררה התנועה מבלי שנתנה דעתה על ההתפתחויות שחלו מאז הוקמה ב'כנס בית ליסין'. אז לא חשב איש שדרכה של התנועה תהיה דרך 'ההופעה הפוליטית הנפרדת וההתמודדות המפלגתית בבחירות'.³⁰

אבני הדרך העיקריות המשקפות את ההתחבטות המתמשכת הזו ביחס לדרכה הפוליטית של התנועה במהלך השנה היו:

א. החלטת המועצה הרביעית מ'20 בפברואר 1965 שלא לפתוח במשא ומתן עם מפ"ם.³¹

ב. החלטת המועצה החמישית מ'13 במארס 1965 על הליכה עצמאית לבחירות להסתדרות.³²

ג. החלטת המועצה מ'10 ביולי 1965 להימנע מלקחת חלק במערכת הבחירות להסתדרות ולכנסת גם יחד.³³

התהליך הממושך ורצוף הסתירות של קבלת ההחלטות חשף את שבריריותה של התנועה ואת חילוקי הדעות והעדר הקונסנזוס בין חבריה ביחס לדרכה. הלכי רוח אלה עלו במלוא חומרתם בדיוני המועצה החמישית, שחידדו את ההבחנה בין פעולה של תנועה פוליטית מעבר למסגרות פוליטיות – על-פי אריאלי – לבין המשמעויות שאמורות היו להיגזר מהליכה לבחירות ככל מפלגה פוליטית אחרת, כפי שדרשו רוטנשטריך ולבון.³⁴

ההחלטה על הליכה עצמאית אמורה היתה להציב בפני התנועה אתגר מן המעלה הראשונה בתחום הארגוני ובתחום הרעיוני גם יחד. בפועל, ההחלטה לא הצליחה לעורר את התנועה מרפיונה הארגוני, או – בלשון חלק מן החברים – העדר 'אקטיבה

30. מכתב שלמה אבינרי לנתן רוטנשטריך, 10.3.65, שם, 17/229/6.

31. פרוטוקול הישיבה הרביעית של מועצת התנועה, 20.2.65, שם, 17/229/4.

32. פרוטוקול הישיבה החמישית של מועצת התנועה, 13.3.65, שם, שם.

33. הודעה לעיתונות, 11.7.65, שם, 17/227/8.

34. דברי אריאלי, רוטנשטריך ולבון, ראה לעיל, הערה 32.

של מאטריה'. יחד עם זאת, כאמור, הדיון הפנימי על המשך הדרך לא הסתיים, והסוגיה המשיכה להעסיק את התנועה גם בישיבת המועצה שהתקיימה ב-26 ביוני 1965 - לאחר שנודע על פרישתה של רפ"י ממפא"י, מה שיכול היה לשנות את עמדות חברי התנועה ביחס להיערכות הפוליטית. בין האפשרויות שהועלו בדיון זה ניתן למנות את ההצעה להשתלב מחדש במפא"י כגוף רעיוני, לתמוך או להשתלב ב'מערך' כגורם בלתי-מפלגתי, או להמשיך בהתארגנות העצמית לקראת הבחירות למועצת ההסתדרות - כפי שהוחלט שלושה חודשים לפני כן, בחודש מארס.³⁵

גם במועצה זו לא נפלה החלטה סופית. הדיונים הפנימיים וההתחבטויות הנמשכות הותירו את התנועה בשולי המערכת הפוליטית: על רקע יכולתה המוגבלת להתארגנות עצמאית לבחירות להסתדרות ולכנסת ובשל ביקורתה על הקמת 'המערך' - שבעצם הקמתו אושררה ה'הדחה' - החליטה מועצת התנועה בדיונה מ-10 ביולי 1965 שלא להשתתף בבחירות.³⁶ על רקע הקמת 'המערך' בלי 'מן היסוד' ובשל החשבון הנוקב שהיה לתנועה עם המפלגות שהרכיבו אותו היא נמנעה מלהשתתף בבחירות לכנסת השישית ב-1965. יחד עם זאת היא לא הסתלקה מהבעת עמדותיה, הגם שנדרשה להתמודד עם הטענה שהשתתפות במאבק רעיוני וחברתי אפשרית רק בדפוסים המקובלים של ייצוג מפלגתי. התנועה לא תמכה ב'מערך' כל עוד העריכה שתחול תמורה בגישתו אליה.

בפועל, פעילותה של התנועה בתקופה שלאחר הבחירות הצטמצמה מאוד. מן הבחינה הארגונית היא דרכה במקום, ובראשית פברואר 1966 אף חדלה להוציא את בטאונה. יחד עם זאת, היא קיימה מגעים לא סדירים עם מפא"י בניסיון לבטל את ה'הדחה', להחזיר את לבון לעמדת הנהגה בכירה במפלגה ולהמשיך את קיום התנועה כקבוצה רעיונית ארצית, ללא ויתור על עצמאותה הרעיונית. נכונותה של מפא"י לראות ב'הדחה' 'אקט שפג תוקפו' פתחה את הצוהר מן הבחינה הציבורית, שאפשרה לתנועה להשתלב מחדש במפלגה. פתיחת הצוהר הזאת גרמה לטלטלה נוספת ועוררה חשבון נפש תנועתי - שמקורו גם, כמשתמע, מעצם התחושה שאכן התנועה מיצתה את דרכה העצמאית ומתחייב שינוי. הצעת מפא"י לשילוב 'מן היסוד' בתוכה נדונה במועצת התנועה שהתקיימה ב-5 בנובמבר 1966.³⁷

במוקד המשא ומתן שנוהל עם מפא"י עמדה דרישת התנועה להשתלב בתוכה³⁸ כקבוצה רעיונית שתהיה 'בעלת הנהלה ארצית, היא תנהל דיונים פתוחים בשאלות רעיוניות שונות, היא תוציא לאור קבצים, חוברות ולפי החלטתה תחזור ותוציא כתב

35. החלטות מהישיבה החמישית של מועצת התנועה, שם.

36. פרוטוקול ישיבה זו לא אותר בארכיון לבון בחולדה. יחד עם זאת קיימת הודעה לעיתונות מ-11.7.65 הנותנת פומבי להחלטות ישיבת מועצת התנועה שהתקיימה ב-10.7.65. ראה לעיל, הערה 33.

37. פרוטוקול ישיבת מועצת התנועה, 5.11.66, ארכיון לבון בחולדה 17/230/8.

38. לבון סירב לשוב למפא"י. לגביו היה זה תנאי בל יעבור, הגם שלקח בחשבון את פירוקה האפשרי של התנועה.

'מן היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית

עת'.³⁹ תשובתה החיובית של מזכירת מפא"י, גולדה מאיר, שהסתמכה על חוקת המפלגה, המאפשרת קיומם של חוגים רעיוניים, לא סיפקה את רצונותיהם של הבולטים מבין ראשי התנועה.⁴⁰ בישיבת מועצת התנועה מ-21 בדצמבר 1966 התקבלה החלטה, בזימת נתן רוטנשטרייך, כי 'לא הוצעו [לתנועה] תנאים והסדרים המאפשרים את הצטרפותה של התנועה כתנועה למפא"י'.⁴¹ נסיונות נוספים של גורמים שונים במפא"י לפנות לתנועה שתשנה החלטתה לא עלו יפה. על רקע התנגדותם של לבון, רוטנשטרייך ואריאלי לחזור למפא"י כחוג רעיוני ארצי, על-פי הפרמטרים המוגדרים בחוקתה, התכנסו ב-4 במארכ 1967 בבית ליסין פעילים רבים של התנועה, והחליטו לחזור לשורות המפלגה באופן קולקטיבי. אחת ההחלטות קבעה ש'הכינוס מטיל על הנהלת החוג לקבוע את שמו ... להציע בהקדם תוכנית פעולה רעיונית וביורורים בשאלות החברה הישראלית'.⁴² דומה שדבר לא השתנה מן הבחינה התוכנית, למרות שהיה מדובר בחוג במתכונת שונה לחלוטין מ'מן היסוד'. המטרות נשארו דומות, כמו-גם העקרונות שעליהם התכוון החוג החדש להיאבק:

- א. החשת האיחוד בין מפא"י לאחה"ע והרחבת המערך על מפ"ם.
- ב. דבקות במגמות סוציאליסטיות בבנין החברה הישראלית, מדיניות שתחזק את עצמאות ההסתדרות וחיסון החיים הרעיוניים ואושיותיה הדימוקטיים של מפא"י הלכה למעשה.⁴³

בקול ענות חלושה ושלא בנוכחות ראשיה סיימה התנועה את דרכה העצמאית. באופן סמלי התקבלה החלטה זו תחת גגו של אותו מוסד שבו התקיים שלוש וחצי שנים קודם לכן (ב-5 בנובמבר 1964), כנס היסוד של תנועת 'מן היסוד' שפרשה ממפא"י בקול תרועה רמה.

סופה של דרך

על חלק נכבד מן הסיבות שגרמו לאי-תפקודה ולהתפרקותה של התנועה ניתן ללמוד מסדרה ארוכה של מאמרים שפורסמו בבטאון התנועה. במאמר שהתפרסם בחוברת האחרונה של הביטאון, כשנה לפני התפרקותה הסופית של התנועה, הצביע זאב גולדברג על הגורמים שהביאו את התנועה לפרשת דרכים שממנה לא נמצא מוצא:⁴⁴ לקבוצת 'מן היסוד' חברו גופים ואנשים בעלי אוריינטציות שונות ומנוגדות ביחס

39. טיוטת מכתב שהכין רוטנשטרייך כדי לשלוח למזכירת מפא"י גולדה מאיר, 7.12.66, ארכיון לבון בחולדה 17/230/7.
40. מכתב גולדה מאיר לנתן רוטנשטרייך, 16.12.66, שם.
41. פרוטוקול ישיבת מועצת התנועה, 21.12.66, שם, 17/030/8.
42. 'בכנס חברי "מן היסוד" הוחלט לחזור למפא"י', דבר, 6.3.67.
43. שם, שם.
44. ז' גולדברג, 'לקחים', מן היסוד, 83 (פברואר 1966).

לדרכי הפעולה שנדרשו. ניגודי הדעות לא נשארו חבויים לאורך זמן, ולמעשה פרצו כבר בשלב הקמת הקבוצה. מקורם בעימות שנוצר בין לבון הפוליטיקאי לבין אנשי האוניברסיטה, שהעסקנות היומיומית לא דיברה אליהם. הגם שלבון בתחילה קיבל את גישת אנשי האוניברסיטה באשר לאופי הפעילות, ולא לחץ להסתגל לנסיון החיים שלו כאישיות פוליטית, המחלוקת בהמשך היתה בלתי-נמנעת.⁴⁵ 'כנס חולדה' עמד כבר בסימן מחלוקת זו, שהתחדדה עם התערורות הצורך בהקמת מסגרת ארגונית. מחלוקת זו 'יושבה' עם הקמתם של מוסדות התנועה ב'כנס בית ליסין'. ההחלטה על הקמת המוסדות הבליטה את הדיאלקטיקה הפנימית שאפיינה את פעילות הקבוצה, ולאחר מכן התנועה. מקורותיה של דיאלקטיקה זו נבעו מאופיים השונה של שני היסודות המנוגדים שהזינו את התנועה: 'האחד - היומרה הכנה לחידושו של הבירור הרעיוני בתנועת הפועלים... השני - מגמה להיות קבוצת לחץ פוליטית למען מטרות לגיטימיות ומוצדקות'. גולדברג היה מודע לעובדה ששני קטבים אלה לא ניתנו לגישור. מול הרעיוניות 'שמטבעה בוחנת ושוקלת לטווח הארוך, ניצבה הפוליטיות', שבמהותה צמודה לטווח הקצר של עשייה מיידית וקבלת הכרעות.⁴⁶

דיאלקטיקה זו, לדעת גולדברג, היתה הן מקור חולשתה והן מקור כוחה של התנועה, שרצתה בשינוי דמותה של מפא"י מבפנים והתחבטה בבחירת הדרך הארגונית - בין דרך שסימניה המובהקים היו קבלת החלטות והכרעות לבין דרך שהתאפיינה בעיקר בדיונים עקרוניים. גולדברג הצביע על האפשרויות שעמדו לבחירה מתוקף ההתמודדות בין תפיסות אלה: פעולה רעיונית מסוג של 'קבוצה לברור רעיוני' - או 'קבוצת פעולה פוליטית'. הבחירה באחת משתי הדרכים חייבה מסגרת פעולה שונה. הראשונה אפשרה פעולה מחוץ למסגרות פוליטיות קיימות של תנועת הפועלים, בעוד שהשנייה חייבה השתלבות מיידית במסגרות פוליטיות קיימות.⁴⁷

פרובלמטיקה זו התגלתה בכל חריפותה ערב הפרישה ממפא"י והקמת התנועה. האפשרות להמשיך ולהתקיים 'כחוג רעיוני המנסה למלא תפקיד של אופוזיציה למחצה לקו הרשמי של הנהגת מפא"י'⁴⁸ עמדה מול הדרישה להקמת חוג רעיוני אינטלקטואלי בעל אוריינטציה מחקרית למחצה, שאמור היה לסייע להנהגת המפלגה 'להגיע לטיב שונה של פעולה ומדיניות'.⁴⁹ זאת באמצעות הצגת דרכים אלטרנטיביות ומטרות, מתוך מגמה להמשיך בביקורת.⁵⁰

כאמור, התחבטות זו ליוותה את הקבוצה מראשית דרכה, אך גברה ובלטה במיוחד עם הפיכתה לתנועה פוליטית שביססה את דרכה הייחודית על מערכות רעיוניות. היא

45. נתן רוטנשטרייך ב'איון לכתבת 'שידורי ישראל' רעיה דניאל, במסגרת התכנית 'מזווית אחרת' ששודרה ב-26.2.77.

46. ז' גולדברג, 'לקחים'.

47. ז' גולדברג, שם.

48. י' יגול, 'לקראת שינוי מכריע', מן היסוד, 61 (נובמבר 1964).

49. ש' אבינרי, 'לדרכה של מפלגת פועלים: היש תקנה למפא"י', מן היסוד, 55 (יולי 1964).

50. י' אריאלי, 'משבר מנהיגות', מן היסוד, 64 (דצמבר 1964).

'מן היסוד' – נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית

לא נשאה עיניה לעמדות כוח ולא נהגה כמפלגה הממצה את עצמה ואת כוחותיה בהתמודדות פוליטיות; היא לא שאפה לכבוש עמדות כוח במנגנון מפא"י – אלא רצתה שמפא"י תיכבש מחדש בידי רעיונות היסוד של תנועת הפועלים ותלך לאורם.

תנועת 'מן היסוד' לא הגיעה לידי הכרעה עקרונית. פירוקה והפסקת פעילותה הדגישו כי הבחירה היתה קשה ובלתי-אפשרית בהרפבה אז. פירוק התנועה היה לעובדה סופית בשל התרחשויות פוליטיות שהאפילו על מאבקה. היה זה בעיקר מאבק הגלדיאטורים בין בן-גוריון לאשכול – מאבק שאנשי התנועה נטלו על עצמם אחריות מרבית לפריצתו.⁵¹

סיכום והערכה

ירידתה של תנועת 'מן היסוד' מעל הבמה הוכיחה שתנועת הפועלים, הגוף הפוליטי הדומיננטי במערכת הפוליטית הישראלית, התקשתה לעכל גוף רעיוני-ביקורתי שניסה לשלב את האידיאולוגיה עם העשייה הפוליטית בפועל במסגרת החברה הישראלית – חברה שהתאפיינה, מאז נוצרו גופיה הפוליטיים בשנות העשרים, הן ברמה גבוהה של פוליטיזציה והן בשינויים חברתיים בלתי-פוסקים שחייבו גם שינוי הכלים הפוליטיים.

מאפיינים אלה של החיים הפוליטיים, מעצם טבעם אמורים היו להקנות מקום של כבוד לאנשי הרוח שזוהו עם תנועת העבודה, שהרי כבר מן השלב שבו כוננו הדפוסים הפוליטיים של היישוב, 'ההתנגדות לקיים וההבלטה של תופעות שליליות היו הדבר החיובי והחשוב בפובליציסטיקה של הזמן ההוא. מספיק לקרוא את גורדון וברנר בכדי להכיר בחיוב ... של ביקורת נון-קונפורמיסטית שלא באה לקדש את הקיים וגילתה את נקודות התורפה בהתפתחות החברה הישראלית ... כדי להבין את ערכה המכריע של ביקורת חופשית בחיי אומה'.⁵²

יתר על כן, בעצם מהותה של תנועת פועלים סוציאליסטית נוצר המפגש של העיסוק האינטלקטואלי על צדדיו השונים: 'תנועת הפועלים נתחוללה על ידי כך שאל הבנת התהליכים החברתיים-הכלכליים ... נלווה הרצון ונצטרפה השאיפה לקראת המטרות האנושיות'.⁵³ תפקידם של האינטלקטואלים היה אפוא לספק את האבחנות בדבר מהותו של התהליך ההיסטורי, להתבונן ולבחון את התנאים הכלכליים-חברתיים, לסלול את הדרך, להתוות כיוונים, ולהשמיע דברי ביקורת, תוכחה ופולמוס.

משמעותן של מטלות אלה היתה שהאינטלקטואלים נדרשו לשמש מקור מידע על הדרכים לשפר את תנאי החיים של החברה האנושית ועל התכליות הסופיות של

51. ראיון שנתן רוטנשטרייך לכותב המאמר.

52. פ' לבון, 'משמעותה של ביקורת', מן היסוד, 1 (מאי 1962).

53. נ' רוטנשטרייך, בין עם למדינתו, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 243.

התפתחותה, וכן לשמש מבקרים של המצב הקיים לאורו של מידע זה. הם נתבעו להיות 'מאומרי הן ולהשתייך בעת ובעונה אחת למחנה הנון-קונפרמיסטי, המבקר ומציב תכליות חדשות'.⁵⁴ מצבם נעשה מורכב יותר במקרה של מדינת ישראל, על רקע המציאות הדינמית של קליטת העלייה, בניית משק כלכלי תוך הרחבה בלתי-פוסקת של מדיניות הסעד והרווחה ובצל אילוצים בטחוניים ומדיניים כבדי משקל. במצב זה בלט גיוסה של הפעילות האינטלקטואלית לטובת פיתוח ענפי מחקר ומדע שהיה בהם כדי לענות על צרכיה המדיניים של המדינה. כך הפכו רבים מן האינטלקטואלים לפונקציונרים בשירות המדינה, שפעלו בין היתר לפיתוח ענפי מדע שנחשבו פונקציונליים להחדרה בלתי-אמצעית של ערכי הזדהות פוליטיים. כתוצאה מכך נדחקו לקרן זווית אותם ענפים שעיקרם עיצוב דמותן של המדינה והחברה ואבדו הייחוד האינטלקטואלי, העצמאות הפוליטית והחשיבה הביקורתית העצמאית.⁵⁵

מפא"י, כמי שזוהתה עם השלטון, לא הצמיחה מתוכה רעיונות מכוונים ודרכה נקבעה דרך מלאכת השלטון; 'תנועת הפועלים כמשענת נעשתה נשענת על השלטון הנשען עליה'.⁵⁶ המפלגה הפכה לפדרציה של קבוצות לחץ ואופיינה ב'אי סובלנות לכל דעה החורגת ממסגרת הרצוי לשלטון ובראיית כל ניסיון של התלכדות רוחנית כמעשה פשע כלפי המפלגה, ההסתדרות והמדינה'.⁵⁷ היא התקשתה לעכל את 'מן היסוד', שכן אורחותיה ורעיונותיה היו כה זרים לה בשל ניתוק ההנהגה ממקורותיה הרעיוניים שלה-עצמה; עצם קיומה של 'מן היסוד' המחיש את הפער שנוצר בין המפלגה לבין רעיונות היסוד שלה. מפא"י לא היתה מאושרת מגילויי הביקורת שהוטחו לעברה, שנסמכו על דיון ביקורתי שהסתייע בכלי ניתוח עיוניים. התופעות שיש בהן כדי להסביר את המכניזם של דחיית התנועה נעוצות כבר בראשית היווצרותה של המערכת הפוליטית של היישוב. התופעה היותר בולטת היתה המגמה לריכוזיות-יתר, תוך הישענות על תפיסת המרות של התנועה ביחס לחבריה. המבחן היותר חמור למגמה זו התבטא ביחסה של המפלגה להתארגנויות פנים-מפלגתיות שהתנגדו לקו המפלגתי - בין אם היתה זו קבוצת 'אבוקה', שהעמידה למבחן את כושר הפעולה ואת יכולת ההסתגלות של אחדות-העבודה ההיסטורית לקיומו של גוף אופוזיציוני בקרבה, ובין אם היתה זו מפא"י רדופת פחד ה'סיעתיות' - של ה'צעירים' וה'משמרת' - שהפך למיתוס בזכות עצמו.⁵⁸ לגופים אופוזיציוניים אלה לא היה אפוא הכוח לעמוד בפני הגופים שנגדם יצאו. פתרונות של פשרה או של השתלבות במנגנון הביאו בסופו של דבר להפסקת פעילותם ולהיעלמותם. הגם שהתפתחויות שהתלוו ל'פרשה' בשלביה הראשונים היו חמורות, לא היה בהן

54. ש' אבינרי, 'מדענים ופוליטיקה', מן היסוד, 3 (יוני 1962).

55. שם, שם.

56. ג' רוטנשטרייך, 'לברור עצמנו מיסודנו', בתוך: ג' רוטנשטרייך ואחרים, מן היסוד: קובץ, עמ' 47.

57. פ' לבון, 'שמים וארץ... ומן היסוד', מן היסוד, 3 (יוני 1962).

58. א' מניב, מבחר אגדות מהפוליטיקה הישראלית, תל-אביב 1977, עמ' 46.

די כדי להחריד את הקהילייה האינטלקטואלית מרבעה ולהמריצה לקחת חלק בהתעוררות הציבורית הראשונית. לכך נדרשו התפתחויות נוספות. בהמשך היו האינטלקטואלים אלה אשר נתנו את הטון ועיצבו את אופיה של תנועת 'מן היסוד', באמצעות הדגשת הזיקה בין פעילות אינטלקטואלית לפעילות מדינית. מן הבחינה הארגונית התקשתה התנועה להקים בסיס-כוח יציב, בשל חוסר היכולת שלה להגיע להסכמה בשאלות מפתח שעמדו על סדר יומה. דומה שבהקשר זה נכונה היתה הבחנתו של יונה יגול, ולפיה היתה לתנועה 'תכונה אידאית משונה – כשרון לנסח את המטרה הסופית ונצחון סופי, בלי לדעת את הדרך'.⁵⁹

תרומתה הסגולית של תנועת 'מן היסוד' למערכת הפוליטית בישראל לא ניתנת למדידה מדויקת בפרספקטיבה של שלושה עשורים. דברים-שביסוד לא השתנו במפא"י ולאחר מכן ב'מערך' בשל פעילות התנועה. הגם שבטווח המידתי נטלו לעצמם חברי התנועה קרדיט מרובה, הצלחתם, לטעמם, נמדדה לא רק במישור האידיאי אלא גם ביכולתם לגרום לבחינה מחודשת של מבנה תנועת הפועלים. על רקע זה ניתן להבין את הטענה כי עמדות 'מן היסוד' השפיעו על דרך הקמתו של 'המערך'.⁶⁰ יחד עם זאת, מן הראוי להצביע על הצלחתם של אנשי הרוח במישור המוסרי העקרוני. בשמם של עקרונות מוסריים, על רקע ה'הדחה' כסמל, הצליחו לרתום לפעולה שכבות ציבור שהיו מחוץ למעגלי העשייה הפוליטית. 'הפרשה' כמכלול רחב ומקיף יותר של התפתחויות פוליטיות גרמה לשינוי המערכת הפוליטית הבלתי-מוסדת ולהתאמת המבנה שלה למערכת נורמטיבית מתוקנת, וגם מכשיר להעמקת הדיון והוויכוח הציבוריים במדינה ובתנועת העבודה, שקולם נחלש בשנות המעש שליוו את הקמת המדינה. עיקר החידוש שחידשה 'מן היסוד' בגלגוליה השונים היה בעצם האקטיביות העניינית שהיא חוללה, הדחיפה שנתנה לביורר שאלות שבהן גם הדרישה לקיום ביקורת ציבורית על הצבא, ויצירת במה לביטוי רעיונות שברך אחרת ייתכן שלא היו נכללים בסדר-היום הציבורי של החברה בישראל ערב מלחמת ששת הימים, מלחמה אשר תוצאותיה חוללו בפועל שינויים משמעותיים שעמם מתמודדות החברה הישראלית והמערכת הפוליטית כאחת במהלך עשרים ושבע השנים האחרונות.

59. י" יגול, ראה לעיל, הערה 37.

60. שם, שם.